

Циганок О. М.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІТАЛІЙСЬКІ РЕНЕСАНСНІ ЕПІТАФІЇ З ТРАКТАТУ ЯКОБА ПОНТАНА (1594) В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИКАХ XVII-XVIII СТ.: ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

У статті аналізується міжкультурна комунікація, в якій беруть участь три суб'єкти: ренесансні гуманісти – автори епітафій, німецький отець-єзуїт Якоб Понтан, за посередництвом трактату якого італійські тексти потрапили на український культурний ґрунт, та автори українських поетик XVII-XVIII ст. На прикладі восьми творів показується, що культурна експансія ренесансних епітафій як текстів донорської групи була різною за ступенем інтенсивності. Спостерігається два типи реакції українських поетик як групи-реципієнта на ситуацію культурного контакту: прийняття текстів епітафій і адаптація коментарю Понтана.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, епітафії, поетики.

В статье анализируется межкультурная коммуникация, в которой участвуют три субъекта: ренессансные гуманисты – авторы эпитафий, немецкий отец-иезуит Якоб Понтан, посредством трактата которого итальянские тексты попали на украинский культурный грунт, и авторы украинских поэтик XVII-XVIII вв. На примере восьми произведений показывается, что культурная экспансия ренессансных эпитафий как текстов донорской группы была различной по степени интенсивности. Наблюдается два типа реакции украинских поэтик как группы-реципиента на ситуацию культурного контакта: принятие текстов эпитафий и адаптация комментария Понтана.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, эпитафии, поэтики.

In this paper, the author analyzes a cross-cultural communication, in which three subjects participate, which namely are: Renaissance humanists as epitaph authors, a German Jesuit Father Jacob Pontan, whose treatise brought the Italian texts into Ukraine, and the authors of the Ukrainian poetics of the XVII-XVIII century. Eight epitaphs serving as an example show that the cultural expansion of the Renaissance epitaph as the texts of a donor group was different in a degree of intensity. There are two types of the reaction of the Ukrainian poetics, as a recipient group, to the situation of cultural contacts: the adoption of epitaphs and the adoption of the Pontan comment.

Keywords: cross-cultural communication, epitaphs, poetry.

Уже перші дослідники латиномовних київських поетик, починаючи від М. І. Петрова, прийшли до висновку про безпосереднє знайомство професорів Києво-Могилянської академії з деякими західноєвропейськими поетиками ("De arte poetica" М. Д. Віді (1527), "Poëticae libri septem" Ю. Ц. Скалігера (1561) "Poëticarum institutionum libri III" Я. Понтана (1594 р.) [2; 3]. Разом з тим спеціальні дослідження щодо зв'язків цих трактатів з українськими курсами словесності на прикладі окремих літературних творів чи жанрових різновидів, не проводилися, чим визначається актуальність даного дослідження. Завдання цієї публікації – розглянути особливості міжкультурної комунікації, у якій беруть участь три суб'єкти комунікації: ренесансні гуманісти – автори епітафій, отець-єзуїт Якоб Понтан, за посередництвом трактату якого італійські епітафії проникали на український культурний ґрунт, та автори українських поетик, які наводили ці тексти як взірці жанру. Як просторово-часовий континуум визначається елітарна, висока європейська література кінця XV – першої половини XVIII ст. Фактично йдеться про передачу з трактату Понтана в українські трактати двох блоків інформації: взірців, тобто самі епітафії італійських гуманістів, і коментарю. Останній подавався у вигляді заголовку епітафії, або власне коментарю, яким вводився текст взірця.

Понтан у своїй поетиці навчає писати епітафії із врахуванням того, кому вони присвячені. На першому місці – чільники (підрозділ "De epitaphio imperatorum, regum, principum, nobilium et illustrium" [Про епітафію імператорам, царям, чільникам, знатним та знаменитим] [7, с. 217]. Епітафія Карлові П'ятому із династії Габсбургів, імператорові Священної Римської імперії (1519-1556) "Europae domuit tollentes cornua reges ..." [7, с. 218] [Карл упокорив колись королів європейських зухвалих ...] стисло подає основні віхи його життєвого шляху: приборкав повстання в Кастилії (1520), активно продовжувалося завоювання Південної Америки – Нового Світу, зрікся влади і пішов у монастир (1558). Написав цей твір уродженець Мантуї Іполит Капілюп [Hippolytus Capilupus] – італійський епіграматист XVI ст. Цікаво, що з шести київських поетик, де повністю або частково цитується зазначений текст, авторство вказане лише в одній [5, с. 67; 6, с. 163¹], хоча в Понтана автор зазначений у заголовку: "Tumulus Caroli V. ex Hippolyto Capilupus" [Епітафія Карлові V з Іполита Капілюпа] [7, с. 18]. Хоч суб'єкти комунікації належали до різних етносів (італійці – німець – українці), особливих комунікативних проблем, якогось зіткнення з етнокультурними особливостями в комунікативному процесі не було. Культурне підґрунтя частково було спільне: латинська (антична, середньовічна і новолатинська) освіченість. Книжники того часу були білінгвами, бо користувалися латиною як універсальною мовою науки. Таким чином, з одного боку, вони представляли різні культури, з іншого – належали до наднаціональної республіки гуманістів. Зазначимо, що реалії у цій епітафії подавалися античні, і Новий Світ не випадково символізувала індійська річка Інд. Якщо хтось з учасників комунікативного процесу і звернув увагу, що Індія і Південна Америка – не одне й те саме, то інформації про це не залишив.

Причиною того, що в українських поетиках, на відміну від трактату Понтана, переважно опускали заголовки і навіть в коментарі не вказували автора зазначеної епітафії, вважаємо особливості українських комунікантів:

¹ Назви українських поетик подаються скорочено, за початком. Перша арабська цифра вказує рік написання поетики, друга – аркуш рукопису. Повні назви рукописів див. у дослідженні Ольги Циганок. Оскільки епітафії з поетики "Arctos ..." (1704-1705) розглядаються уперше, посилання на цей трактат у списку літератури подається окремо [6].

цитуючи без змін сам текст (епітафію), вони прагнули уникнути додаткових значеннєвих навантажень, які містилися в заголовку-коментарі Понтана. Фактично у повідомленні, яке несла поетика Понтана, текст італійської ренесансної епітафії вважався суттєвою частиною, а менш суттєві смисли адаптувалися, виходячи з комунікативної компетенції реципієнтів. Київські книжники пересіювали інформацію крізь сито власного розуму, який служив у комунікативному процесі своєрідним фільтром [1].

Італійських ренесансних творів найбільше серед вірців епітафій дітям та ученим. У семи українських поетиках без зазначення автора цитується твір цього жанру хлопчику Луцілію “*Blandidulus, nitidus, pulcher, dulcissimus infans ...*” [Ніжненька, чиста, красива, усім наймиліша дитина ...], яку переважно подають як приклад написання епітафій “*infantibus et pueris*” [маленьким дітям та дітям старше семи років] та “*epitaphium narrativum*” [розповідної епітафії] [6, с. 163 (зв.); 5, с. 43]. Саме дитяча, юнацька смерть вражає найбільше. Можливо, тому епітафія ще одному Луцілію “*O multum dilecte puer ...*” [7, с. 239] [Хлопчику мій наймиліший...], до того ж написана його батьком, італійським гуманістом П’єтром Бембо (*Petrus Bembus, 1470-1547*), привернула увагу авторів також семи київських поетик. Уперше зустрічаємо цей вірш у поезиці 1704-1705 рр. Очевидно, під впливом поезики Феофана Прокоповича (*De arte poetica, 1705-1706, 330*) цей текст вживають як вірєць автори інших київських поетик (*Idea, 1707, 174; Officina, 1726-1727, 42 (зв.); Tabulae, 1729-1730, 60 (зв.); Via, 1729, 54; Elementu, 1768, 39 (зв.)*). Понтан вказує на автора і адресата цієї епітафії: “*Bembus in Lucilium suum*” [Бембо на свого Луцілія] [7, с. 239]. З авторів київських поетик автора називає лише Лаврентій Горка: “*Item filio a patre inscriptum, epitaphium quod Bembus in Lucilium suum affert*” [Також синові, написана батьком епітафія, яку Бембо створив своєму Луцілію] (*Idea, 1707, 174*). У київських поетиках 1704-1705 і 1726-1727 навчальних років, які у викладі теорії епітафії найбільше зорієнтовані на Понтана, цитуються епітафії обом Луціліям. Інші автори поетик вибирають один із варіантів. Ім’я Луцілій – римське, воно належало до єдиного культурного простору гуманістичної освіченості.

Найвищу оцінку Понтана із творів цієї групи отримала епітафія дитині Квінтерію “*Me longe effigie venustiore ...*” [Мене, куди гарнішого, ніж образ ...], автор якої – італійський гуманіст та письменник Джованні Котта [*Giovanni Cotta*] (1480-1510): “*Sed venustissimum Cottae in Quinterium*” [Проте найкрасивіша ця Котти на Квінтерія] [7, с. 242-243]. Парадоксально, що попри авторитет Понтана лише “авангардна” київська поетика “Гіметт” (1699), яка відзначається багатьма нестандартними підходами, наважилася без зазначення автора подати цю епітафію як вірєць епітафії “*infantibus et pueris*” (*Hymettus, 1719, 45*). Про причини такої непопулярності можемо тільки здогадуватися. Можливо, справа в тому, що цей твір писаний фалекійським віршем – нетиповим для епітафії віршовим розміром.

Ще одним підрозділом епітафій, який виділяється в поезиці Понтана, був “*De epitaphio patris, fratris, filiorum*” [Про епітафію батькові, братові і синам] [7, с. 234-239]. Із вірців цієї групи в українських поетиках представлені декілька епітафій. Автор однієї із них – “*Nate, patris matrisque amor et suprema voluptas ...*” [Синку, любов материнська і отча та втіха найбільша ...] – італійський поет Якопо Саннадзаро [*Actius Sincerus Sannazarius*] (1456-1530). На цей текст натрапляємо у трьох українських поетиках, причому контекст висловлювань різний: “*Idem de filio Sanazarii nomine parentum*” [Також про сина Санадзаро він імені батьків] (*Idea, 1707, 175*); “*Item illud Sanazarii de quodam infante qui loquitur nomine parentum*” [Також та Санадзаро про якусь дитину, у якій йде мова від імені батьків] (*Officina, 1726-1727, 42 (зв.)*); “*Epitaphia filiorum*” [Епітафії синам] (*Praecepta, 1735, 32 (зв.)*). Однак усі ці висловлювання зводяться врешті-решт до коментаря в поезиці Понтана: “*Sanazarius nomine parentum*” [Санадзаро від імені батьків] [7, с. 239].

Підрозділ “*De epitaphio sanctorum, religiosorum, eruditorum ac sapientium*” [Про епітафію святим, духовним, ученим та мудрецам] із трактату Понтана представлений в українських поетиках декількома вірцями. Серед них твір Саннадзаро “*Sperabas tibi docta novum Verona Catullum ...*” [Вчена Вероно, надіялась ти на нового Катулл ...] поетові Котті із Верони. Ця епітафія наводиться у двох київських поетиках (*Officina, 1726-1727, 41 (зв.)*, *Praecepta, 1735, 32*) із вказівкою автора епітафії в одній із них: “*In Cottam Veronensem Sannazarii libro secundo*” [На Котту Веронського у другій книзі Саннадзаро] (*Praecepta, 1735, 32*). У Понтана – “*Lege ... in Cottam Veronensem Sannazarii lib. 2. Epigram*” [Читай... на Котту Веронського Саннадзаро, кн. 2 епіграм] [7, с. 228].

Серед епітафій ученим в київських поетиках – твір італійського вченого епохи Відродження Джироламо Фракасторо (1478-1553) – італійського лікаря, астронома та поета “*Dum medica Montane doces opre vincere fata*” [Поки, Монтане, ти смерть долати учив лікуванням ...]. Ця епітафія зустрічається у трьох київських поетиках у різних контекстах: як приклад “*dialogisticum epitaphium*” [діалогічної епітафії] (*Camoenia in Parnasso, 1689, 114 (зв.)*), “*epitaphio eruditorum ac sapientium*” [епітафії ученим і мудрецам] (*Officina, 1726-1727 (зв.), 41*) та із заголовком “*Tumulus medicus*” [Епітафія лікареві] (*Praecepta, 1735, 32*). Такий заголовок дав цьому твору якраз Понтан, однак в його поезиці додана ще вказівка на авторство “*Tumulus medicus, ex Fracastorio*” [Епітафія лікареві, з Фракасторія] [7, с. 239]. У жодній із трьох київських поетик, де цитується зазначена епітафія, імені автора немає. Вважаємо, що слововживання “*tumulus*” [могила] в значенні “епітафія” йде від поезики Понтана, де є відповідний пасаж [7, с. 213].

Ще один приклад епітафії ученим – італійського гуманіста П’єтро Бембо (1470-1547) поету та літератору Ерколе Строцці (1473-1508) “*Te ripa natum Eridani Permessus alebat ...*” [Сина ріки Ерідан Пермес тебе викохав ...] подається у поезиці Понтана з приміткою: “*Et alterum (exemplum – О. Ц.) in Herculem Strozam*” [І другий (приклад) на Ерколе Строцці] [7, с. 228]. У київській поезиці 1726-1727 рр. ця епітафія наводиться у підрозділі “*De epitaphio eruditorum ac sapientium*” [Про епітафію учених та мудреців] з коментарем “*Primum (exemplum – О. Ц.) in Herculem Strozam*” [Перший (приклад) на Ерколе Строцці] (*Officina, 1726-1727, 41 (зв.)*). Згадані в епітафії назви рік Пермес та Ерідан належать до етноспецифічної, або безеквівалентної лексики. Якщо Пермес – річка в Беотії, присвячена Аполлону і Музам, могла ще була відома українським викладачам та їх учням, то давня назва північноїіталійської річки По – Ерідан – навряд. Однак усі епітафії італійських ренесансних гуманістів подаються без змін.

Таким чином, в українських поетиках зустрічаються вісім авторських епітафій з поетики Понтана, ідентифіковані нами як італійські гуманістичні. Культурна експансія цих ренесансних епітафій як текстів донорської групи була різною за ступенем інтенсивності. На три тексти натрапляємо в київських трактатах 6-7 разів, на п'ять епітафій – 1-3 рази. Якщо порівняти з іншими епітафіями з українських поетик XVII-XVIII ст., то це середній показник і спорадичне використання. Усього з 194 вибраних нами з українських поетик епітафій 158 текстів зустрічаються спорадично (1-3 рази, з них 111 – один раз), на 26 епітафії натрапляємо 4-7 разів, на 10 віршів – 8 і більше разів. Жодна із італійських гуманістичних епітафій із поетики Понтана не потрапила в останню групу текстів, у так званий “золотий фонд віршів”. Наприклад, на античні епітафії Вергілія (Вергілію) “*Mantua me genuit ...*” [Мантуя – рідна ...] та “*Pastor, arator, eques ...*” [Стадник, плугатар, їздець ...] ми натрапили відповідно в дев'ятнадцяти [5, с. 37-38] та у чотирнадцяти [5, с. 63-65; 6, с. 148 (зв.)] українських поетиках, на жартівливі середньовічні епітафії якомусь учителеві граматики “*Grammaticam didici ...*” [Вивчив граматику я ...] та недоугому поетові “*Nas recubant fossa Fossae venerabilis ossa ...*” [Тут спочивають у Фоссі кістки шановного Фосси ...] відповідно у вісімнадцяти [5, с. 65-66; 6, с. 153] та у дев'яти курсах [5, с. 45-46]. Серед часто вживаних – навіть деякі польські епітафії (на епітафію гравцеві в кості натрапляємо тринадцять разів, п'якові – десять разів), а італійських гуманістичних епітафій у цій групі немає. Можна зробити висновок, що попри безсумнівну популярність поетики Понтана, автори українських поетик більше орієнтувалися на античні і сучасні їм польські вірші епітафій, ніж на ренесансні тексти.

Складається враження, що і до самих гуманістів не було якогось особливого пієтету. Іполит Капілюп як автор епітафії зазначений лише в одній українській поетиці із шести, Джованні Матео Тоскано не зазначений у жодній із семи, П'єтро Бембо згадується в одній із семи, Джироламо Фракасторо не називається в жодній із трьох українських поетик тощо. Понтан імена авторів епітафій, за винятком однієї, зазначає. Можливо, на відміну від отця-єзуїта, українським книжникам імена італійських гуманістів або нічого не говорили, або вони свідомо не зазначали їх з конфесійних міркувань. Тут маємо справу з різним культурним підґрунтям учасників комунікативного процесу, що вплинуло на процес передачі інформації. Етнокультурних складнощів не було, адже і Понтан, і автори київських поетик як суб'єкти комунікації не мали проблем із засвоєнням античної топіки. Проте італійські ренесансні епітафії були для Понтана, очевидно, краще знайомими, ближчими, ніж для викладачів Києво-Могилянської академії. Дещо інша ситуація з Якопо Саннадзаро: його авторство переважно зазначали. Цього італійського гуманіста в Україні знали більше, ніж попередніх, і саме комунікативна компетенція була мірилом адаптації. Як вказує М. І. Петров, після критики Феофаном Прокоповичем єзуїтських віршів епосу, твір Якопо Саннадзаро “*De partu Virginis*” [Про народження Діви] згадували серед віршів епічної поеми [3, с. 345].

Таким чином, спостерігається два типи реакції українських поетик як групи-реципієнта на ситуацію культурного контакту: прийняття текстів епітафій і адаптація коментарю Понтана. Ступінь інтенсивності культурної експансії епітафій як текстів донорської групи різний: середній і спорадичне цитування. Міжкультурна комунікація давнього українського письменства і західних літературних джерел потребує подальшого дослідження.

Література:

1. Горошенко Т. В. Міжкультурна комунікація в перекладі / Т. В. Горошенко – Режим доступу: www.pritsak-center.com/book/Issue_2-3/12_Goroschenko.doc – Назва з екрана.
2. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / Віталій Петрович Маслюк. – К., 1983. – 234 с.
3. Петров Н. И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году / Н. И. Петров – Труды Киевской духовной академии, 1866, т. 3, № 11. – С. 343-388.
4. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация / С. Тер-Минасова – М. : Слово, 2000. – 624 с. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Ter. – Назва з екрана.
5. Циганок О. Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст. : основні напрямки досліджень / Ольга Циганок. – К. : Університет “Україна”, 2011. – 176 с. – (Студії з україністики ; випуск X).
6. ARCTOS in Parnasso... – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр D. С. П. 245. – Арк. 89-175.
7. Pontanus Jacobus. Poëticarum institutionum libri tres ... – Ingolstadii, 1594. – 509 p.